

En indre makt

HOWITZFEIDEN OG PSYKIATRIENS
FRAMVEKST

AV
SVEIN ATLE SKÅLEVÅG

En tidlig novembermorgen i 1821 meldte ei atten år gammel jente seg for kommandanten på kastellet i København og krevde å bli arrestert. Hun hadde nettopp forsøkt å drepe sin husfrue med bare hendene mens denne lå og sov, og nå truet jenta med å ta sitt eget liv om hun ikke ble arrestert. Dette førte til hospitalsinnleggelse og deretter til rettslige undersøkelser. De rettslige myndighetene var ikke i tvil om jentas objektive skyld, men hadde store problemer med å peke på noe motiv for handlingen. De koblet inn diverse medisinske autoriteter, hvoriblant Det kongelige sundhedskollegium (Sundhedskollegiet), som kunne orientere retten om at jenta kanskje ikke var sinnssyk, men hun var ikke normal heller. I fellesskap kom leger og dommere fram til at jenta skulle være fri for tiltale, men underlegges en slags medisinsk meldeplikt som forsikring mot at noe slikt som dette skulle kunne skje igjen. Slik skulle samfunnet beskyttes, og jentas helse bevares.

Blant legene i Sundhedskollegiet var Franz Howitz, professor ekstraordinarius i hygiene og rettsmedisin, og lege ved Tugt-, rasp- og forbedringshuset på Christianshavn. Det var han som førte kollegiets uttalelse i pennen, og han forfattet i etterkant av rettssaken en avhandling om avsindighet og tilregnelighet. I denne avhandlingen ble ikke tjenestejentas sak diskutert, men det er klart at det var den som utløste Howitz' intervensjon. Den avfødte et friskt ordskifte i Københavns intellektuelle miljø i årene 1824–25, et ordskifte som i ettertida er kjent som Howitzfeiden. Gjennom den offentlige debatten ble det som startet med et innlegg om rettsmedisin, til en feide om menneskets frie vilje og om Kants antropologi.¹

¹ Se for eksempel Knud Waaben: *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys*, København 1997. Oluf Thomsen: *F. G. Howitz (1789-1806) og hans Strid om «Villiens Frihed»*, København 1924.

De tekstene som til sammen utgjorde den københavnske «striden om den frie viljen», har gjennom årene pirret mange historikers nysgjerrighet. De som har skrevet om saken, har stort sett vært opptatt av Howitz som filosof, og ikke som medisin. Det er ikke så rart, fordi han i disse tekstene uttrykte seg som en filosof, og hans motstandere forholdt seg til hans tekster som til filosofi. Men den filosofihistoriske rammen, vil jeg hevde, gir en begrenset forståelse av disse tekstene, og da særlig av Howitz' opprinnelige avhandling.

Howitz' tekster sprang ut av en erfaring han hadde som lege som virket i skjæringspunktet mellom ordensvesen og medisin, i kraft av sitt arbeid på Tugt-, rasp- og forbedringshuset. Denne erfaringen var, som all erfaring, en sosialt strukturert erfaring, og de strukturene som betinget den var under omforming på Howitz' tid. Ved å forstå hvordan tekstene hans var knyttet til et slikt erfaringsfelt, kan vi bedre forstå ikke bare hva Howitz *gjorde* ved å ytre seg slik han gjorde, men også hva han *ikke* lyktes i å artikulere. Howitzfeiden *var* en metafysisk strid om menneskets frie vilje. Men det var også et ordskifte som signaliserte at en ny diskurs om sinnets lidelser var under utforming, og som sådan tilhørte det et langt mer tidsbundet felt.

Quentin Skinner har oppfordret historikere til å lese tekster som talehandlinger, det vil si å se etter hvordan de inngår som «handlinger» i et spill som er konstituert av den samtidige situasjonen og ikke av en slags overhistorisk samtale om evige spørsmål.² I tråd med denne lese-måten er mitt anliggende i denne artikkelen å forstå Howitz' avhandling om avindighet som talehandling ved å relatere hans problematikk til en medisin- og psykiatrihistorisk kontekst som har vært fraværende i den historiske litteraturen. «Kontekst» forstår jeg her i en relativt avgrenset betydning, som å vise til en sosial praksis som er historisk spesifikk. Jeg legger til grunn at slike praksiser former hva det er mulig for den historiske aktøren å forestille seg.³ Sentralt i mitt forsøk på å rekonstruere Howitz' praksisfelt og hans forståelseshorisont blir den saken som var feidens foranledning, saken om den mordlystne tjenestejenta i København. Detaljene i den saken viser oss hva det var Howitz sto i, og bidrar slik til å kaste lys over noen sider av feiden som ellers kan framstå som mer obskure.

Oppmerksomheten rettes her mot Howitz' rolle og bidrag, og i liten grad mot de andre deltakerne i feiden. Jeg vil starte med å gå gjen-

² Se for eksempel Quentin Skinner: «Meaning and understanding in the history of ideas», J. Tully (red.): *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*, Polity Press, Cambridge 1988.

³ Denne tilnærmingen til idéhistorie er inspirert av Quentin Skinner (anf.) og Jürgen Osterhammel: *Unfabling the East: The Enlightenment's Encounter with Asia*. Princeton University Press, Princeton, Oxford 2018, se særlig s. 16.

nom den historiske litteraturen om Howitz før jeg ser nærmere på den sentrale teksten, nemlig Howitz' avhandling om avsindighet og tilregnelighet. Deretter vil jeg gå bakenfor denne teksten ved å vise fram den saken som var feidens foranledning, og hvordan den knytter den danske feiden til en transnasjonal diskurs om mennesket, materien og mentalmedisinen.

Litteraturen om rettspsykiatriens historie i Vest-Europa er voksende i omfang.⁴ Ett perspektiv som har vært viktig i store deler av denne litteraturen, er profesjonsperspektivet, som har sett rettspsykiatriens framvekst som en konsekvens av legeprofesjonens forsøk på å erobre nye jurisdiksjoner. Det kanskje fremste eksemplet på denne typen historieskrivning er den amerikanske historikeren Jan Goldstein som i en detaljert analyse av fransk medisin tidlig på 1800-tallet har forsøkt å vise at den ferske disiplinen sinnssykemedisin gjorde et bevisst forsøk på å tilegne seg en sårt tiltrengt prestisje ved å innta strafferetten. På den andre siden har flere historikere med inspirasjon fra Michel Foucault stilt spørsmålstegn ved postulatet om en profesjonell interesse, og heller søkt å se framveksten av rettspsykiatrien som et tilsvarende til rettens problemer.⁵ Det herværende arbeidet plasserer seg i denne siste tradisjonen, og avsluttes derfor med en kort diskusjon av det danske tilfellet fra 1822 i lys av Foucaults analyse av rettspsykiatriens framvekst.

Howitz i historiografien

Howitz' avhandling om avsindighet og tilregnelighet og de tekstene som forsøkte å imøtegå den, fikk raskt en identitet som en «feide». Og den dominerende oppfatningen i samtida ser ut til å ha vært at Howitz var feidens tapende part. Så tidlig som i 1825 ble det trykt et referat av ordskiftet i tidsskriftet *Messenger Français du Nord*, som ble utgitt i København. Referatet hadde overskriften *La dispute en Danemarck sur la liberté morale* (Disputten i Danmark om den frie viljen), og forfatteren ga her sin uttalte støtte til Howitz. Feiden ble presentert som en strid

⁴ Se for eksempel temanummer i *International Journal of Law and Psychiatry*, bd 37, no 1: *Historical Perspectives on Forensic Psychiatry*.

⁵ Den kanskje første til å problematisere profesjonsperspektivet, ganske uavhengig av Foucault, var Roger Smith: *Trial by Medicine. Insanity and Responsibility in Victorian Trials*, Edinburgh 1981. For en analyse som tar sin inspirasjon fra Foucault, se Svein Atle Skålevåg: «The Matter of Forensic Psychiatry. A Historical Enquiry», *Medical History*, 2006, 50, s. 49-68 og Svein Atle Skålevåg: *Utilregnelighet. En historie om rett og medisin*, Pax, Oslo 2016. For en oversikt over historiografien på området, se Harry Oosterhuis og Arlie Loughnan: «Madness and Crime: Historical Perspectives on Forensic Psychiatry», *International Journal of Law and Psychiatry*, 2014, 37 (1), særlig s. 6 og 7.

mellom lys og mørke, mellom fakta og drømmerier, mellom fornuft og mystikk – og den anonyme forfatteren (senere identifisert som dr Carl Otto) sluttet med å slå fast at hadde bare Howitz unngått å angripe Kants filosofi, ville hans seier vært komplett.⁶ Men tatt i betraktning av at Kants filosofi sto ganske sentralt, så ligger det i denne vurderingen at Howitz ikke kom helt heldig ut.

I 1865 og 66 publiserte sinnssykelegen Chr. Tryde to større arbeider om tilregnelighetsproblemet hvor han også berørte Howitzfeiden og den rettssaken som foranlediget den. Tryde var godt kjent med både tyske, britiske og franske debatter om tilregnelighet og karakteriserer feiden som en «efterklang af de Tydske philosophiske og psykologiske stridigheder om villiefrihed».⁷ Denne filosofiske debatten interesserte ikke Tryde synderlig, og i en ny tekst om sinnssykdom og strafeskyld fra 1901 berørte han kort Højesterets dom om den mordlystne tjenestejenta, men uten å nevne Howitz' navn.

I 1866 var feiden også utgangspunktet for en prisoppgave ved Københavns universitet, der man etterspurte en undersøkelse om «hvorvidt den i vor Litteratur i sin Tid førte Strid om den frie menneskelige Villies Realitet kan siges at have ført til et blivende og udtømmende videnskabeligt Resultat». Prisen ble vunnet av den senere filosofen Harald Høffding, men hans prisoppgave har aldri blitt publisert.⁸ Den samme Høffding omtalte imidlertid i 1909 Howitz i sin *Danske filosoffer*, og karakteriserte der hans synspunkter som «en sund og dygtig erfaringspsykologi».⁹ På dette tidspunktet ble Howitz ansett som en viktig nok historisk figur til å være emne for en egen artikkel i *Dansk biografisk Lexikon*. Artikkelen er skrevet av medisinhistorikeren Julius Petersen (1894), og Howitz krediteres her for sin «revolutionære Betragtningmaade af Viljeslivet», uten at det går helt klart fram hva det var

⁶ [Carl Otto] «La dispute en Danemarck sur la liberté morale» *Messageur Français du Nord*, (København 1825), s. 197-213. Metaforen med lys og mørke finnes s 198. Otto oppgir i sine memoarer at det var han som var den anonyme forfatteren av referatet i *Messageur Français*. Se A.S. Jacobsen: «Phrenology and Danish Romanticism», R.M. Brain, R.S. Cohen & O. Knudsen (red.): *Hans Christian Ørsted and the Romantic Legacy in Science* (s. 55-74). Springer, Dordrecht 2007.

⁷ Chr. Tryde: *Den afsindiges retslige Stilling*, København 1865. Chr. Tryde: *Om tilregnelighed fra retslægens standpunkt*, København 1867.

⁸ Oluf Thomsen: F.G. Howitz i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., (Gyldendal 1979-84). Hentet 29. november 2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=291596>. Oppgaven er kort nevnt i Harald Høffding: *Erindringer*, København 1928, s. 61.

⁹ Harald Høffding: *Danske filosoffer*, København 1909, s. 85.

som var det revolusjonære ved betraktningsmåten.¹⁰ Etter at den alminnelige oppfatning hadde vært at Howitz var den tapende part i feiden, viser denne nøkterne artikkelen forsiktige spor av et ønske om å rehabilitere Howitz, uten at det gjøres eksplisitt.

I 1923 ble feiden emne for en hel bok, legen Oluf Thomsens *F.G. Howitz og hans strid om viljens frihed*. Dette er fremdeles den mest omfattende, om ikke den mest dyptgående, analysen av feiden.¹¹ Thomsens sympati ligger nok hos Howitz, og Thomsen kan slik plasseres i den etter hvert lange rekken av forfattere som har villet rehabilitere Howitz. Han gjør greie for hvordan feiden spilte seg ut og hvem som tok del i den. Men gjennomgangen av litteraturen er jevnt over passivt refererende, og noen egentlig analyse er det vanskelig å få øye på.

Etter Thomsen har feiden blitt omtalt i flere allmenne framstillinger av dansk litteratur- og idéhistorie. Interessant nok ser feiden ut til å ha funnet sin plass i dansk *litteraturhistorie*, på tross av at (skjønn) litteraturen ikke framviser noen «direkte spor fra striden»¹², mens den overhodet ikke er nevnt i *Dansk naturvidenskabs historie* fra 2005.¹³ *Dansk litteraturhistorie* fra 1984 gir en sterkt politisert lesning av feiden, og ser Howitz som en talsmann for en «materialistisk, sociologisk forklaring på moralitet». Howitz' tanker, heter det her, «virkede som et antiautoritært modspill til enevælden».¹⁴

En annen type politiserende lesning finner vi hos Knud Michelsen som i 1980-årene så feiden gjennom linsen til sin egen tids medisinkritikk. Han så i feiden først og fremst framveksten av en «medisinsk antropologi», eller et medisinsk menneskesyn. Michelsen vektlegger som de andre forfattere i svært liten grad den samtidige konteksten, men han leser Howitz inn i et transhistorisk drama som handler om hvordan medisinen har kommet til å erstatte religionen som autoritet i spørsmålet om hva et menneske er. For ham representerer Howitz hele medisinen (og ikke en bestemt form for medisin), og be-

¹⁰ J. Petersen: «Frantz Gotthard Howitz», *Dansk biografisk Lexikon*. København (1887-1905).

¹¹ Oluf Thomsen: *F.G. Howitz (1789-1806) og hans Strid om «Villiens Frihed»*, København 1924.

¹² S. Auken, K. Michelsen, M.-L. Svane, I. W. Holm, & K.P. Mortensen: *Dansk litteraturs historie. 1800-1870*. Gyldendal, København 2008, s. 83.

¹³ H. Kragh: *Natur, nytte og ånd, 1730-1850*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2005.

¹⁴ S. Auring: *Dansk litteraturhistorie: 5: Borgerlig enhedskultur 1807-48*, Gyldendal, København 1984. En lignende politiserende lesning finner vi hos H. Vammen: «Grundlaget for det moderne Danmark?» *Historisk tidsskrift*, 84(1) 1984, s. 27. Vammen ser feiden som regimetenkernes angrep på en «rationalistisk gråspurv» for å statuere et eksempel.

gynnelsen på en (beklagelig) medisinsk overtakelse av stadig nye samfunnsområder: «Fejden bliver på den led det første tydelige tegn på en forståelseskluft, vi stadig lever med.»¹⁵ Howitz hadde «samtidig imod sig og historien med sig.»¹⁶

Et slikt syn på Howitz som utenfor sin egen tid finner vi også hos Carl Henrik Koch i 2004: Feidens betydning ligger i at den «indvarslede erfaringsvidenskabernes og positivismens oppgør med naturfilosofien og den spekulative filosofi.»¹⁷ En ganske tilsvarende lesning finner vi i *Dansk litteraturhistorie* (2006 – 09), der også Howitz ses som et tidlig tegn på et nytt menneskesyn som er «undervejs». «I takt med svækkelsen af den kristent-idealistske kultur» heter det her, «får den menneskeopfattelse, Howitz repræsenterer, imidlertid anderledes vind i sejlene for omsider at bryde igennem i tiden efter 1870.»¹⁸ Denne tendensen i Howitzlitteraturen kan nærmest ses som det motsatte av historisering: I stedet for å vise hvordan Howitz agerer i sin tid, er litteraturen opptatt av hans forbindelse med en senere tid.

Noen forfattere har også knyttet Howitz til tilregnelighetsspørsmålets historie. Først og fremst gjelder det juristen Knud Waaben, som ga feiden en prominent plass i sin bok om rettspsykiatri og strafferett fra 1997 og gir nyanserte og sympatiserende lesninger av både Howitz' og Ørstedes bidrag. Waaben viser hvordan det ikke er noen reell uenighet mellom de to når det gjelder hvilken plass legene skal ha i retten, men uten å gjøre et stort poeng ut av dette. Han viser videre at Howitz ikke var konsekvent her: På den ene siden skriver han at leger bare bør rådspørres når retten vil vite noe om avsindighetens somatiske side. På den andre siden mener han at legen har et bedre skjønns enn dommeren når det gjelder å «skjelne Afsindigheden selv fra en blot psykologisk side.»¹⁹ Denne kontradiksjonen gir ikke Waaben noen forklaring på. Heller ikke han plasserer i noen særlig grad disse bidragene i en samtidig kontekst.

Det samme kan sies om andre som har knyttet Howitz til tilregne-

¹⁵ Knud Michelsen: *Synålejomfruen og lægevidenskabens menneskeopfattelse*, København 1989, s. 40.

¹⁶ Michelsen 1989. Michelsens analyse av saken er senere reproduisert i Auken, Michelsen, Svane, Holm & Mortensen 2008. Også Carl Henrik Koch fell en noenlunde likeartet dom: Det som Howitz forsøkte å innføre i 1820-årene ble dominerende mot slutten av århundret. Carl Henrik Koch: *Den danske idealisme: 1800-1880*. Lindhardt og Ringhoff 2004 (elektronisk utgave).

¹⁷ Koch 2004, s. 180.

¹⁸ Kim Minke: «Howitzfejden» i *Dansk litteraturs historie*, red. Mortensen og Schack, 2006-09, Gyldendal. Hentet 2. september 2019 fra <http://denstore-danske.dk/index.php?sideId=476651>.

¹⁹ Knud Waaben: *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys*, København 1997, s. 41.

lighetsspørsmålet. Koch skriver at Howitz ønsket en mer avgjørende rolle for rettspsykiatrien i forbindelse med avklaring av tilregnelighetsspørsmålet.²⁰ Isak Winkel Holm skriver i en artikkel om Kierkegaard fra 1995 at Howitz' avhandling var en «bombe (...) under den tilregnelighetslæren som fandt sit udtryk i periodens retspraksis» og at Howitz' hensikt med avhandlingen var «å fremme sit fags interesser», men også å propagere for en «mildere retspraksis».²¹ *Den store danske* tillegger Howitz den mening at rettspsykiatri burde trekkes inn i forbindelse med domstolenes virksomhet, og skriver at han var en fortaler for mildere straffer.²² Jes Fabricius Møller skriver i en artikkel fra 2007 at Howitz «vant» på litt lengre sikt, i og med den utilregnelighetsparagrafen som kom inn i dansk straffelov i 1866 (som sa at handlinger begått av avsyndige var straffrie).²³ Alle disse karakteristikene er ganske omtrentlige med tanke på tilregnelighetsspørsmålets stilling på Howitz' tid.

Ved siden av Møllers artikkel finnes en håndfull arbeider fra 2000-tallet som diskuterer Howitzfeiden. Rune Holst Scherg ser i en artikkel fra 2006 feiden som en oppfølging av tidligere debatter mellom materialister og kantianere, men mener dog å kunne lese ut av Howitzfeiden at standpunktene på 1820-tallet var «i bevægelse», det vil si at det menneskesynet som ble forbundet med Kants filosofi nå i større grad var i ferd med å åpne seg for et mørke i mennesket.²⁴ En slik lesning har helt sikkert noe for seg, men den belyser i liten grad Howitz' intensjon. Dan Charly Christensen vier et kapittel i sin omfangsrike biografi over Hans Christian Ørsted fra 2009 til Howitzfeiden. Christensen presenterer Howitz' anliggende som å drive igjen en rettsreform på tilregnelighetens område, men er ikke veldig konkret på hva innholdet i denne reformen skulle være.²⁵ I stedet kon-

²⁰ Koch 2004, s. 180.

²¹ Isak Winkel Holm: «Angst og utilregnelighed. Kierkegaard og Howitz-fejden: angstbegrebet mellem lægevidenskab og idealisme», *Spring: tidsskrift for moderne dansk litteratur* (8) 1995, s. 100-116.

²² Juliane Engelhardt: «Howitzfejden» i *Den Store Danske*, Gyldendal. Hentet 29. oktober 2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=93438>

²³ Jes Fabricius Møller: «Frihed, fornuft og natur i Guldalderen - Howitzfejden 1824-25», *1066 Tidsskrift for historie*, 37(1), 2007, s. 16. Det samme skriver Møller i *Biologismer. Naturvidenskab og politik ca. 1850 - 1930*, København 2007, s. 33-40.

²⁴ Rune Holst Scherg: «'Synd, forbrydelse og laster.' Forbryderen i 1800-tallets Danmark», *Historisk tidsskrift*, 106(1) 2006, s. 64-90.

²⁵ Dan Ch. Christensen, *Naturens tankeløser. En biografi om Hans Christian Ørsted*. Bind 2. København 2009. s. 727-742. I likhet med Michelsen tegner Christensen et bilde av Howitzfeiden på bakgrunn av historien om «synålejomfru-

sentrerer hans referat av feidens hovedbidrag seg om de rettsfilosofiske aspektene. Det siste vektige bidraget står Marius Gudmand-Høyer for, i avhandlingen *Stemningssindssygdommenes historie i det 19. århundrede* fra 2013.²⁶ Gudmand-Høyer er i høyeste grad interessert i den medisinske siden av Howitz' intervensjon, og ved å trekke inn et par rettsaker får han også sagt noe om den medisinske relevansen av avhandlingen. Men den samtidige medisinske konteksten forblir også her noe vag, og rettssaken om Anne Marie Lorentzen blir ikke berørt.

Oppsummert må en kunne si at litteraturen om Howitzfeiden er mer preget av en interesse for filosofiens enn for medisinens historie i Danmark. Litteraturen har en tendens til enten å se Howitz som en aktør som bare sier nye ting, eller, tvert imot, som en som bare kanalisere brede kulturstrømninger; enten en som står helt utenfor sin tid, eller en som er fullt og helt oppslukt av sin tid. Et resultat av denne tendensen er at det blir vanskelig å forstå hvilket problem Howitz forsøkte å løse. En mer spesifikk forståelse kan vi få om vi forstår det feltet Howitz inngår i, eller den problematikken han adresserte.

Et gammelt spørsmål om tilregnelighet

Feidens foranledning var drapsforsøket i Kongens gade, de påfølgende rettslige undersøkelsene og Højesterets avgjørelse av 20. juni 1822. Sundhedskollegiet spilte en viktig rolle for sakens rettslige utfall og kollegiets skriftlige erklæring(er) inngikk i sin helhet i domspremisene, som ble publisert samme år.²⁷ Disse erklæringene var så grunnlaget for et foredrag Howitz holdt for Det Medicinske Selskab sommeren 1822. Dette foredraget var i neste omgang grunnlaget for Howitz' avhandling *Afsindighed og Tilregnelighed*, som ble publisert i *Juridisk Tidsskrift* i 1824. Avhandlingen ble i samme nummer imøtegått av redak-

en». Denne saken utspiller seg i årene 1807 – 1826, og hovedkilden til den, *Udtog af Prof. Herholdts Dagbøger over Rachel Hertz's Sygdomme i Aarene 1807-1826 med tilføjede Bemærkninger*, ble publisert i 1826 på dansk og på tysk. Både Michelsen og Christensen siterer den samme passasjen der Herholdt spør: «Gives der virkelig en afsindighed, som ikke har sin Grund i Forstandens Forvirring?» (anf. s 731) Dette spørsmålet er i realiteten det spørsmålet som den nye psykiatrien var så opptatt av, og som Howitz også formulerte, om enn mindre direkte enn Hermholdt. Men publiseringstidspunktet tilsier at det her er Hermholdt som er påvirket av Howitzfeiden, og ikke omvendt, slik Michelsen og Christensen ser ut til å insinuere ved å gjøre historien om synålejomfruen til en inngang til å forstå Howitzfeiden.

²⁶ Marius Gudmand-Høyer: *Stemningssindssygdommenes historie i det 19. århundrede*, København 2013.

²⁷ *Forsete, en tidende for udvalg af Højesteretssager og andre retsvidenskabelige Gjenstande*, nr 15, 16 og 17, København 1822, s. 232-260.

tøren, juristen og embetsmannen Anders Ørsted.²⁸ Dermed hadde saken allerede utviklet seg til en feide, og flere meldte seg på. En anonym forfatter (allerede i samtida identifisert som J.P. Mynster, den senere biskop)²⁹, filosofen F.C. Sibbern (professor ved Københavns universitet), og kritikeren Peder Hjort skrev alle mot Howitz' avhandling og ga støtte til Ørsteds synspunkter, mens filosofen J.L. Heiberg prøvde å bidra mer forsonlig. Striden beveget seg også ut av den spesialiserte pressen, og flere innlegg i avisene Telegraphen, Aftenbladet og Statsvennen ga støtte til Howitz. Legen Carl Otto, Howitz' etterfølger som lege ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, som i ettertida først og fremst huskes for sitt engasjement for frenologien i Danmark, ga også et forsvar for Howitz, innbakt i verket *Phrænologien* fra 1825.³⁰ Ørsted fulgte i 1824 opp med «Fortsatte Betragtninger over den menneskelige Frihed og Sædelærens grundsætninger» i *Juridisk Tidsskrift*, som var et langt tilsvaret til Howitz.³¹ Howitz på sin side svarte på kritikken i skriftet *Determinisme, eller Hume imod Kant* (1824) og til slutt i *Ultimatum angaaende Determinismen og Etatsraad Ørsteds Fortsatte Bemærkninger om samme* (1825), som ble Howitz' siste ord i saken. Han døde kort tid etterpå, i ung alder, noe som bidro til en viss romantisk myteskaping rundt ham.

Med noen få unntak var deltakerne i den skriftlige debatten kritiske til Howitz' posisjoner hva angikk «den kantiske frihedstheorie». Slik de oppfattet det, ga han uttrykk for både determinisme, materialisme og fatalisme – strømninger som var oppfattet som politisk, religiøst og etisk problematiske i denne postrevolusjonære tid i Europa. Howitz selv bemerket i sin siste tekst fra 1825 at striden, som han opplevde som både langvarig og personlig, nå var fjernet fra «det lægevidenskabelige Standpunkt».³²

²⁸ A.S. Ørsted: «Et par ord i anledning af den foranstaaende Afhandling», *Juridisk tidsskrift* (8) 1824a, s. 118-154. Dan Ch. Christensen skriver at også Anders Ørsteds bror, H.C. Ørsted, hadde «fingrene nede i saken», men han viser ikke til dokumentasjon på at vitenskapsmannen var involvert i saken. Christensen 2009, s. 732.

²⁹ Forfatteren identifiseres av P. Hjort, i henhold til referenten i *Messenger français du Nord*, 1825, s. 505.

³⁰ Carl Otto: *Phrænologien eller Galls og Spurzheims Hjerne- og Organlære i fuldstændig Oversigt og i sine senere Fremskridt med Bidrag til dens nøiere Kundskab og Stadfæstelse*, København 1825, s. 248 - 249.

³¹ A.S. Ørsted: «Fortsatte betragtninger over den menneskelige Frihed of Sædelærens Grundbegreber i anledning af professor Howitz's nye skrift», *Juridisk Tidsskrift* 1824b, s. 3-126.

³² F.G. Howitz: *Ultimatum, angaaende determinismen og etatsraad Ørsteds fortsatte bemærkninger om samme*. København 1825, s. 2.

Intensjonen med avhandlingen var *ikke* å introdusere et prinsipp om de avsindiges utilregnelighet. Et slikt prinsipp var allerede gammelt i dansk rett. Christian Vs danske lov fra 1683 (6-6-17) etablerte en unntaksbestemmelse for drap begått av noen som var i en tilstand av «vildelse» eller «raseri». På 1700-tallet ble dette omformulert til et generelt amnesti for «galne» forbrytere.³³ På det tidspunktet ble prinsippet om de galnes utilregnelighet også gitt en filosofisk begrunnelse: For å være straffbar måtte en handling være resultatet av en fri viljesbeslutning. Siden de galne og de avsindige ikke hadde en fri vilje, kunne de heller ikke straffes. Hva denne frie viljen var, er ikke alltid så klart. Men på et eller annet vis ble den ansett å være knyttet til evnen til å erkjenne verden slik den var. Av det fulgte at den som hadde en forvrengt virkelighetsoppfatning ikke kunne sies å ha noen fri vilje: Den ufornuftige var også ufri.

Et forhold som bidrar til å gjøre saken uklar, er den svært mangfoldige terminologien på området. «Avsindig» var bare en av mange aktuelle betegnelser retten brukte. Christian Vs Danske Lov brukte ord som «galne», «afsindige», «rasende», «vanvittige», «fjanter» og snakket om handlinger begått i «vildelse». Tryde nevner ytterligere eksempler fra rettsspråket: sinnsforstyrrelse, sinnsforvirring, sinnssykdom, sjelsykdom, enfoldighet, sløvhet, tåpelighet og fjollethet.³⁴

Men de avsindiges straffrihet må ikke desto mindre anses som etablert. Langt på vei var også bruken av medisinske sakkyndige innført. Denne praksisen ser ikke ut til å ha blitt etablert med noe direktiv fra oven, men ble etablert inkrementelt av domstolene. Knud Waaben viser til en dansk sak fra 1713, der to leger ble bedt om å undersøke en mann som var mistenkt for religiøs vranglære og majestetsfornærmelse.³⁵ En dom i Højesteret fra 1754 bygde på en legeattest som sa at den tiltalte var melankolsk og avsindig.³⁶ Juristen C.D. Hedegaard skrev så tidlig som i 1773 at det var *vanlig* å overlate til leger å avgjøre om en galskap var ekte eller uekte.³⁷ Tryde viser til et reskript fra 1788 som eksplisitt sier at myndighetene skal støtte seg til en legeundersøkelse foretatt jevnlig over et tidsrom på 1–2 år, før de trekker en konklusjon.

³³ Det var Nørregaard som formulerte dette prinsippet, i en analogislutning som tok utgangspunkt i Danske lovs 6-6-17. Laurids Nørregaard: *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret. Om Criminal-Retten*. bd. 3, København 1788, s. 9.

³⁴ Tryde 1865, s. 3.

³⁵ Waaben 1997, s. 22.

³⁶ Waaben 1997, s. 26.

³⁷ Waaben 1997, s. 27.

sjon om at vedkommende er avsindig (det aktuelle tilfellet handlet om skilsmisse på grunn av avsindighet).³⁸ Måten dette reskriptet er utformet tyder imidlertid igjen på at en slik praksis allerede har eksistert uten noe eksplisitt hjemmel.

Siden praksisen med å bruke medisinske sakkyndige som hjelp til å avgjøre avsindighet i rettssaker var innført inkrementelt, er det ikke lett å si *hvorfor* legene fikk denne rollen. Men det er nærliggende å tenke seg at noen mente at galskap og avsindighet var patologiske tilstander (sykdommer), og derfor kunne belyses av en mann med medisinsk erfaring og innsikt. Chr. Tryde, som i 1860-årene gikk igjennom eldre rettspraksis på dette området, mener at det fra slutten av 1700-tallet var blitt ganske alminnelig blant rettslærde å anse at den avsindige led av en sykdom.³⁹

Som medlem av Sundhedskollegiet kjente Howitz godt til retts situasjonen. Hans intensjon kan altså ikke ha vært å ville *innføre* et prinsipp om de avsindiges utilregnelighet, eller å innføre medisinsk sakkyndighet i saker der dette var en aktuell problemstilling. Derimot framstår hans program på det rettsmedisinske området som mer reformistisk: Han ønsket at sakkyndige skulle bli hørt i alle tvilsomme saker, at de sakkyndiges uttalelser skulle bygge på personlige undersøkelser av tiltalte (og ikke bare av sakens dokumenter), og han ønsket at juristene ikke skulle ha anledning til å overprøve det medisinske skjønnet. Alle disse punktene ville innebære en styrking av den medisinske autoriteten på dette området, men på ingen måte endevende gjeldende rett.

En feide sporer av

Feidens sentrale tekst, og nøkkelen til å forstå den *i sin tid* er Howitz' avhandling fra 1824, *Afsindighed og Tilregnelse*. Om vi leser avhandlingen med oppmerksomheten rettet mot dens tilblivelseshistorie, ser vi hvordan den diskusjonen Howitz ønsket å føre på sett og vis sporet av helt fra starten. Forfatteren opplyser i forordet om sin opprinnelige intensjon: I arbeidet med saken om den mordlystne tjenestejenta, skriver Howitz der, hadde han kommet til at leger og jurister forholdt seg grunnleggende forskjellig til tilregnelighetsproblemet.⁴⁰ Juristene opererte med en skarp grense mellom avsindighet og ikke-avsindighet, mellom fri vilje og ikke fri vilje, mens legene «anerkjente» mange mellomformer, «gradvise overganger», mellom syk og frisk, avsindig og fornuftig. Foredraget kom til ut fra et ønske om å opplyse ju-

³⁸ Tryde 1865, s. 17.

³⁹ Tryde 1865, s. 14.

⁴⁰ F. G. Howitz: «Om Afsindighed og Tilregnelse, et Bidrag til Psychologien og Retslæren», *Juridisk Tidsskrift* 1824a, s. I.

rister og leger om alle disse medisinske grensetilstandene. Det gjorde Howitz blant annet ved å bruke samtidas medisinske litteratur som ressurs. Så langt vitner altså teksten om et medisinsk opplysningsprosjekt henvendt til et juridisk publikum. I etterkant av foredraget kom så professoren, etter eget utsagn, til at *grunnlaget* for den juridiske oppfatningen av tilregnelighetsspørsmålet var å finne i «den kantiske frihetstheorie». Dermed utvidet han foredraget til avhandlingen i *Juridisk Tidsskrift*, ikke bare for å gjenta det tidligere opplysningsprosjektet, men for å gjendrive denne frihetsteorien. Det var denne utvidelsen som pådro seg de sterke motforestillinger og som dermed ble til striden om viljens frihet, en strid som var, slik også Howitz selv påpekte, mer en strid om metafysikk enn om medisin.

Vi trenger nå å se nærmere på hvordan denne avsporingen skjer i teksten. Avhandlingen består av 12 paragrafer, hvorav de første fem, samt §12, etter Howitz eget utsagn utgjør det foredraget han holdt for det medisinske selskap. I de to første paragrafene argumenterer Howitz for en terminologisk standardisering på det rettsmedisinske området. Leger og jurister bør samle seg om betegnelsen «avsindighet» som navn på en tilstand som utelukker tilregnelighet. Denne standardiseringen bør dessuten bygge på en anerkjennelse av at avsindighet er forårsaket av en legemlig sykdom. Derfor foreslår Howitz en definisjon av avsindighet som slår fast at avsindighet er en «indskrenkning af fornuften eller fornuftens brug formedelst en sygdom i de materielle organer for sjælens virksomhed», og et tillegg slår fast at det også kan være snakk om «mangel af fornuftig selvbestemmelse foranlediget af samme legemlige aarsag.»⁴¹

I §3 setter forfatteren seg fore å «bevise» at avsindighet alltid er forbundet med legemlig sykdom. Her henter Howitz sine bevis fra både tysk (Nasse, Behring, med flere) engelsk (W. Lawrence, C.H. Parry, med flere) og fransk (Esquirol, Georget, med flere) medisinsk litteratur. I ett, og bare ett, tilfelle viser Howitz til egen erfaring: en obduksjon av en «vanvittig selvmorder», der han fant at tarmen hadde en forkjært posisjon i kroppen, noe som var i tråd med observasjoner som Esquirol hadde rapportert fra Paris.⁴² Dette er vesentlig fordi det viser at den erfaringen som Howitz understreker som fundament for den rettsmedisinske autoritet, er en *kollektiv* erfaring.

I §4 presenterer han så en begrunnelse for at legene bør rådspørres av retten. Det er i dette avsnittet at Howitz først formulerer sitt naturalistiske dogme om at det ikke finnes en absolutt grense mellom avsin-

⁴¹ Howitz 1824a, s. 2.

⁴² Howitz 1824a, s. 12.

dighet og ikke-avsindighet, men bare «gradvise overgange»⁴³ (noe han kommer tilbake til i § 11 og 12). Det er også her at han uttrykker at de sakkyndige selv bør undersøke den tiltalte, og ikke bare danne seg en mening på grunnlag av dokumentene, slik praksisen ofte var, og at legens erklæring aldri bør kunne underkjennes av dommerne.⁴⁴ Legens plass i rettspleien forsvares ved at han har erfaring med sammenhengen mellom sykdommer i ulike organer (mellom hjernen og andre organer). Den psykologiske siden derimot, er alle like velegnet til å uttale seg om.

§5, «Afsindighedens væsen kan ikke alltid sættes i virkelig mangel af Fornuft», er et nøkkelavsnitt. Her presenterer Howitz tesen om at det i tillegg til de tradisjonelt anerkjente formene for avsindighet, som kjennetegnes av fravær av fornuft, også finnes noen tilfeller som kjennetegnes av at fornuften *ikke* er borte. I disse tilstander er problemet snarere fornuftens manglende innflytelse over viljen. Symptomene er forandrede «følelser, tilbøieligheder og lidenskaber» – forandret, slik at de står i kontrast til gjerningsmannens karakter.⁴⁵ Som belegg for dette viser Howitz til sykdomsbeskrivelser fra den franske legen Philippe Pinel, anført under den latinske betegnelsen *mania sine delirio*, avsindighet uten vrangforestillinger. To varianter av denne forstyrrelsen av lidenskapene nevnes av Howitz: en «morderisk lyst» og en trang til å stjele. Disse driftene, eller lidenskapene, kan hos disse menneskene ikke undertvinges av fornuften, fordi de i siste instans har sitt opphav i den materielle kroppen. Tilstanden er ganske sjelden, men den synes likevel å by seg fram som en modell for en alternativ begrunnelse for hvorfor de avsindige ikke er tilregnelige: Grunnen er ikke at den syke mangler fornuft, men at han eksisterer under et trykk fra organismen som gjør at hans fornuft ikke kan herske over viljen. En annen måte å formulere dette på er at den er utilregnelig som ikke er i stand til å danne seg et «handlings-motiv».

Howitz' didaktiske øvelse i de fem første paragrafene fører slik fram mot en kontrast mellom to måter å forstå de avsindiges utilregnelighet: en tradisjonell forståelse, som ser avsindighet *alltid* som resultatet av en fornuftsforstyrrelse, og en «moderne» som *i noen tilfeller* ser avsindighet som en forstyrrelse av evnen til selvbestemmelse, som skyldes at driftene, som springer ut av kroppen, trumfer fornuften.

Etter dette kommer de «nye paragrafene», som er skrevet for den publiserte avhandlingen uten å ha vært del av det opprinnelige foredraget. §6 starter med å ta tak i synspunktene til den tyske professo-

⁴³ Howitz 1824a, s. 18. Se også s. 45.

⁴⁴ Howitz 1824a, s. 22.

⁴⁵ Howitz 1824a, s. 23.

ren og rettsmedisineren Adolph Henke, som i en tekst fra 1816 hevder det synspunkt at de medisinske sakkyndige når de møter for retten bør uttale seg om tiltaltes «frihet», ettersom det er det spørsmålet som det er relevant for retten å få belyst. Henke støtter seg på Kants definisjon av frihet, og slik fører Henke-referansen Howitz til en kritikk av Kants frihetslære. I de påfølgende paragrafene (§7 og 8) er det Kants «frihedstheorie» som står for hogg, ikke Henkes oppfatninger av rettsmedisinen. Denne paragrafen fungerer slik som en overgang fra den medisinske til den filosofiske delen av avhandlingen, med Henke som bro. I §9 og 10 vender forfatteren så tilbake til spørsmålet om tilregnelighet, og diskuterer ulike begrunnelser for at de avsindige er tilregnelige. I §11 og 12 diskuterer han tilregnelighet ved tilstander som befinner seg langs et spektrum fra normal til syk. Dermed (§12) er han tilbake til agendaen fra foredraget, som går ut på å opplyse de rettslærde om at naturen ikke opererer med klare skiller, bare gradvise overganger.

I avhandlingen prøver Howitz å introdusere en ny måte å konseptualisere mennesket på, som ikke bare gir rom for fornuft og drifter, men også kroppslige funksjoner. Flere ganger anstrenger forfatteren seg således for å skrive kroppen inn i den tradisjonelt metafysiske diskursen om menneskets vesen, som når han skriver at en «congestion af Blod til en enkelt Region» produserer en tilstand mellom sunt og sykt, eller at en «spiseskjed Blod i Hjærnen over det sædvanlige Quantum» kan oppheve tilregneligheten – eller når han henleder oppmerksomheten mot hvordan «trykkende Beensplinter, udspilede eller sprengte Blodkar, afsondret Lymphé eller Materie» virker på den «levende Hjernemasse». ⁴⁶ Den kroppen som Howitz taler om her, er en fysiologisk kropp, en kropp som forstås som en ansamling organer med ulike funksjoner. Det er noe ganske annet enn å se kroppen som en arena for en dragkamp mellom fornuft og begjær. Howitz kalte denne modellen *homo triplex* (i motsetning til hans motstanderes *homo duplex*).

Et nytt spørsmål om abnormitet

Spørsmålet om de avsindiges tilregnelighet var altså et gammelt spørsmål i den rettstradisjonen Howitz tilhørte: Den lovbryteren som manglet fornuft kunne ikke holdes til regnskap for sine handlinger. Utover en oppfordring om en språklig samling rundt betegnelsen avsindighet hadde han ikke så mye nytt å si til dette spørsmålet. Det som derimot trenger seg på som et nytt problem i teksten, er de forbrytere som ikke helt mangler fornuft, de som verken var gale eller normale, de som bare er abnorme. Hva skal retten gjøre med dem? Det Howitz kal-

⁴⁶ Howitz 1824a, eksemplene er fra henholdsvis side 65, 46 og 64.

ler for «overgangstilstander» utgjør på en og samme tid det mest sentrale rettsmedisinske poenget og det mest uavklarte poenget i Howitz' avhandling.

De menneskene det er snakk om, var et klientell som forfatteren kjente fra egen erfaring. Howitz var ingen spesialist i sinnssykdommer, det vil si han var ingen psykiater, men han hadde erfaring fra grenseområdet mellom sykdom og kriminalitet gjennom sin posisjon i Sundhedskollegiet og sitt arbeid ved Tugt-, rasp- og forbedringshuset. Han skriver ikke mye direkte om sin praksis i sine bidrag til feiden; et unntak her er den tidlige nevnte obduksjonen av den vanvittige selvmorderen. Opplysningen gir oss et hint om hvem som utgjør doktorens klientell.

Klientellet som blant annet kunne havne i Tugt-, rasp- og forbedringshuset, utgjør det terrenget som Howitz forsøker å kartlegge i avhandlingens §12, når han lister opp tilstander som befinner seg i mellomrommet mellom den friske og den avsindige: de som er «partielt» avsindige, de som befinner seg i et «klart øyeblikk» (*lucida intervalla*), de som opplever en lavgradig avsindighet – men også de som er i halv-søvn, eller bare opplever uvanlig sterke lidenskaper.⁴⁷ Ingen av disse mangler helt forstand, ingen av dem er avsindige i streng forstand. Budskapet til de rettslærde er at de må erkjenne at disse tilstandene finnes, og at de i seg selv undergraver det skarpe skillet mellom tilregnelig og utilregnelig.

Det andre av de seks punktene på Howitz' liste over overgangstilstander er det partielle vanviddet. Her bruker forfatteren ulike uttrykk fra litteraturen synonymt: *monomani*, «partielt vanvid» (både i sin danske og latinske form), *mania sine delirio* og «fixe ideer».⁴⁸ Alle disse betegnelsene er spesifikke referanser til den medisinske litteraturen fra Howitz' tid. Selv om det er nyanseforskjeller mellom begrepene, deler de et historisk signifikant trekk ved at de bryter med en tradisjon som så på galskapen som alltid knyttet til defekter ved fornuften. De nye legene som promoterte disse nye begrepene, åpnet for at galskapen i noen tilfeller var en lidelse som bare rammet affektlivet – at viljen alene kunne være forstyrret, eller at viljen kunne være «syk».

Howitz bruker disse uttrykkene til å plassere seg bestemt i et samtidig medisinsk diskursivt landskap som strekker seg på tvers av språkgrensene. Samtidas medisin har beskrevet tilstander som passer dårlig inn i den juridiske diskursen, kan professoren melde. Men hvilke konsekvenser bør retten trekke av det? Det Howitz antyder er at disse tilstandene, dokumentert av medisinen, er anomalier som får det

⁴⁷ Howitz 1824a, s. 92.

⁴⁸ Howitz 1824a, s. 92 og 97.

til å knirke i det rettslige paradigmet. Han stiller det retoriske spørsmålet «Naar altsaa et umoralskt og fordærvet Menneske under en tilstødende afsindig Grille fortsætter sine Laster uafhængigen af sit Gælenskab er han da altid skyldfrie og straffeløs?»⁴⁹ Spørsmålet får ikke noe klart svar. Det ser ikke ut til at Howitz *har* noe ferdig svar på det. Det vi kan trekke ut av dette retoriske spørsmålet, er at Howitz ser ut til å fornemme at tilregnelighet ikke (lenger) er det sentrale spørsmålet som skal belyses når medisinen og jussen møtes. Den logiske konsekvensen av resonnementet synes å være at juristenes «utilregnelighet» ikke er et begrep som lar seg harmonisere med medisinenes menneskekunnskap. Det burde følgelig ikke legges til grunn for rettsordningen. Snarere enn å utvide utilregnelighetens felt, så tenderer resonnementet mot å eliminere utilregnelighet som begrep. I en viss forstand er spørsmålet om en grense mellom den tilregnelige og den utilregnelige forbryter allerede et foreldet spørsmål. Men dette er en slutning som Howitz ikke trekker eksplisitt. Og konsekvensen er at resonnementet til Howitz framstår som påfallende konklusjonsløst.

Et umotivert drapsforsøk

Noen av vår tids medisinhistorikere ser kasuset (the case history) som en særegen «resonneringsmåte», eller en «epistemisk sjanger», som oppstod i renessansen og som vedvarte gjennom lang tid.⁵⁰ Medisinske kasus er historier om sykdomsforløp som forblir åpne for fortolking, også når de settes i sirkulasjon. De utgjør, skriver Andrew Mendelsohn, en «particular form of information, at once particular and already generalized».⁵¹ Kasus ble samlet i publikasjoner, slik natur ble samlet i naturhistoriske museer, og der kom de til å konstituere en «investigable version of nature». Ifølge Gianna Pomata utgjorde kasuset dessuten «knowledge that could easily travel». ⁵² Det medisinske kasuset har likhetstrekk med det juridiske kasuset: en kort historie som utgjør et problem, en gjenstand for diskusjon, heller enn et bevis. Om vi

⁴⁹ Howitz 1824a, s. 98.

⁵⁰ Uttrykket «style of reasoning» brukes blant annet av John Forrester og Ian Hacking. John Forrester: «If p, then what? Thinking in cases.» *History of the Human Sciences*, bd. 9 (3), 1996. Ian Hacking: *Historical ontology*. Harvard University Press, Cambridge 2002. Uttrykket «epistemisk sjanger» er fra Gianna Pomata: «The Medical Case Narrative: Distant Readings of an Epistemic Genre», *Literature and Medicine*, 32(1) 2014, s. 1-23.

⁵¹ J. Andrew Mendelsohn: «Empiricism in the Library: Medicine's Case Histories», Lorraine Daston (red.): *Science in the Archives: Pasts, Presents, Futures*, The University of Chicago Press, Chicago/London 2017, s. 87.

⁵² Mendelsohn 2017, s. 86. Pomata 2014, s. 64.

anerkjenner det spesifikke med kasuset som medisinsk resonneringsform og epistemisk sjanger, som var etablert lenge før Howitz' tid, og når vi vet at den samtidige litteraturen som Howitz kjente til, i utstrakt grad benyttet seg av kasusbeskrivelser, så blir det påfallende at Howitz *ikke* inviterte til et resonnement omkring bestemte kasus. Desto mer påfallende er det når vi vet at feiden hadde sitt utgangspunkt i et bestemt rettsstillelse. I stedet for å holde saken åpen og vise til det flerlydige i et slikt kasus, valgte han å forsøke å lukke debatten ved å produsere argumenter som var holdbare filosofisk. Men den mordlystne tjenestejenta fant likevel veien inn i den medisinske litteraturen.

Howitz nevner i forordet til sin avhandling at den hadde en foranledning i en retts sak, men uten at han går inn på saken. Otto nevnte også saken i 1825 og oppsummerte den slik: En kvinne ble dømt av domstolen, men ble så frikjent etter en erklæring fra Sundhedskollegiet.⁵³ Dette er en sterkt forenklet, og til dels ukorrekt, framstilling av saken. Detaljene i denne prosessen kan gi oss en bedre forståelse for den problematikken som feiden sprang ut av.

Tjenestejenta som i november 1821 troppet opp på kastellet og forlangte å bli arrestert, het Anne Marie Lorentzen.⁵⁴ I tre uker hadde hun tjenestegjort hos etatsrådinne Bagger. Jenta forklarte senere for retten at samme natt, mens fruene sov, hadde hun forsøkt å kvele henne, men forsøket var blitt avbrutt av en nabo som hadde hørt bråk. Det skal ikke ha vært noen uoverensstemmelser mellom pike og frue, og hun benektet å ha hatt til hensikt å stjele noe fra fruene. Men samme kveld som drapsforsøket hadde det kommet over henne en tanke om å drepe. Hun hadde ikke umiddelbart gått til verket, men hadde gjemt bort et tørkle som hun ville bruke til ugjerningen. Denne detaljen har betydning fordi den viser et element av planlegging, av kalkulasjon. Senere hjalp Anne Marie fruene i seng som vanlig, før hun selv gikk til sengs, men uten å kle av seg. Mot morgenen sto hun opp og gikk til verket. Hun hevdet etterpå at hun ikke kunne huske hva som så skjedde før det ringte på døren. Fruene kunne imidlertid fortelle retten om det basketaket som hadde oppstått, der hun hadde mistet én tann og fått slått løs en annen (en lege opplyste riktig nok etterpå at tanna uansett hadde vært løs). Avbrutt av dørklokka løp Anne Marie ut av huset og endte opp på Kastellet der hun angav seg selv.

⁵³ [C. Otto] 1825, s. 197-201 og 212-213.

⁵⁴ Saken er her gjengitt etter referatet i *Forsete*. Vi har altså å gjøre med Højesterets sammenfatning av saken, som inneholder informasjon om både saksgangen og forbrytelsen. Dommen fra Landsover-, samt hof- og stadsretten er også gjengitt i *Juridisk tidsskrift*, s. 182-190, ledsaget av en note fra redaktøren (Ørsted) om at referatet er relevant for diskusjonen mellom Howitz og Ørsted i samme nummer.

Det var altså snakk om et drapsforsøk som var nær ved å lykkes, som var planlagt, om enn bare kort tid i forveien, men som manglet helt et motiv. Anne Maries egen forklaring var at det ikke hadde vært mulig for henne å avstå fra sitt forsett når det først var dukket opp, selv om hun var bevisst at hun ved denne handlingen ville volde sin far stor smerte. Hun var, forklarte hun, som drevet av en «indre Magt».⁵⁵

Denne forklaringen ble egentlig aldri utfordret av retten, men ble lagt til grunn nærmest som et faktum. Domstolen berører spørsmålet om hun kan ha hatt noe (økonomisk) motiv for å ønske livet av fruen, men domstolens referat er helt dominert av spørsmålet om tjenestejentas mentaltilstand. Det ene vitnet etter det andre ble spurt om de ikke hadde sett noe tegn til «sindsforvirring» hos henne. Offeret, etatsrådinne Bagger, ble spurt om hun hadde sett tegn til tungsinn. En barndomsvenninne ble spurt om Anne Maries sinnsstemning. Også familiehistorien ble undersøkt på jakt etter tegn til sinnsforvirring. Her var funnene noe blandet: Faren hadde vært forstyrret, og vist tegn til å være «hypokondrisk». Moren hadde vært «sindssvag» og døde etter for sterk menstruasjon. Vitner opplyste at Anne Marie hadde vært plaget av dårlig helbred og vært «nervesvag», men ikke «sinnssvak»; hun hadde hatt problemer med øynene og vært plaget av hodepine, hun hadde lidt av svimmelhet, vært ømfintlig og ofte «underlig». Domstolen gjorde visse anstrengelser for å undersøke om det kunne finnes noen årsak til dette tungsinnet, men fant ikke beviser som gjorde at den kunne konkludere. Det mest konkrete fysiologiske symptom som kom opp var at hun ikke hadde hatt menstruasjon på fire måneder.

I mangel på motiv, eller konkluderende bevis på en abnorm sinns-tilstand vendte interessen seg mot drivkraften i handlingen. Dette problemet dominerer gjengivelsen av avhørene av Anne Marie Lorentzen: Hva var denne trangen som hadde grepet henne? Når var den dukket opp? Hvordan artet den seg? Kom den kanskje fra lesning av en bok?

I sin beslutning viste domstolen til en hel rekke medisinske vurderinger av Anne Marie Lorentzen. Den første var av en lege hun hadde konsultert angående sine øyeplager, lenge før drapsforsøket. Han mente at det var en mulighet for at øyelidelsen «stod i forbindelse» med en svakhet i hjernen (Det ser ut til at denne vurderingen kommer på direkte spørsmål fra domstolen). Den andre var overlegen ved Almindelig Hospital, professor Johann Christian Wilhelm Wendt, som behandlet henne over noen dager umiddelbart etter at hun var arres-

⁵⁵ Uttrykket «indre Magt» tilskrives uttrykkelig Anne Marie i referatet (s. 254). I referatet finner vi også formuleringen «indre drift», men det er noe mer uklart om den skriver seg direkte fra Anne Maries munn (s. 256). Dette siste uttrykket står i referatet av Sundhedskollegiets erklæring, nærmere bestemt der kollegiet refererer Anne Maries egen forklaring.

Fig. 1 Anne Marie Lorentzen ble behandlet på Almindelig Hospital i Amaliegade (revet 1895) 8. - 15. desember 1821, med årelating, klyster, spansk flue og «digestiva salina». Den ansvarlige lege var overlege Johann Christian Wilhelm Wendt, som senere var den, som brakte saken til de utenlandske legers oppmerksomhet gjennom Zeitschrift für die Staatsarzneikunde. Stik av H.G.F. Holm ca. 1850. Foto: Wikimedia Commons.

tert. Han videreformidlet hennes egne forklaringer om at hun hadde vært «sykelig», og rapporterte om sin behandling av henne på hospitalet med årelating og avførende midler, og hvordan dette hadde hatt en positiv effekt på hennes sinnstilstand. Wendt var også opptatt av Anne Maries uteblitte menstruasjon og luftet en teori om at forstyrrelser av blodsirkulasjonen i underlivet kunne forårsake plutselige mørke tanker og «hypochondriske sjælsbevægelser». Han bemerket også at hun hadde et kranium med «temmelig stor circumference». Den tredje legen var stadsfysikus professor Andreas Lund, som uttalte seg entydig om at hun ikke hadde noen mangel på fornuften, og at hennes sunnhet var uskadd.⁵⁶ Men heller ikke han ville utelukke at menstruasjonsens uteblivelse kunne ha frambrakt «ideer og forsætter, hvis udelukkelse hun ikke kunne betvinge, og saaledes udelukke Tilregnelse.» I tillegg til disse fire informerte en jordmor retten om at piken ikke var

⁵⁶ *Forsete, en tidende for udvalg af Høiesteretsager og andre retsvidenskabelige Gjenstande*, nr. 15, 16 og 17, 1822, s. 252.

gravid, og at hun på tidspunktet for undersøkelsen igjen hadde hatt menstruasjon.

Ingen av disse medisinske autoriteterne konkluderte med at Anne Marie var avsyndig. Bare én av dem tok konkret stilling til tilregnelighetsspørsmålet, og han besvarte det benektende. Men retten var likevel ikke tilfreds med disse negative funn. Den koblet nå inn Sundhedskollegiet, med spørsmål om hvorvidt Anne Marie var *compos animi*. Sundhedskollegiet gjentok det som før var sagt om foreldrenes hypokondri og melankoli, om Anne Maries tungsindighet og ulike kroppslige plager og hennes manglende menstruasjon. Men kollegiet brakte også inn medisinsens samlede «erfaring»: erfaring med sinnssykdommers arvelighet, med viljens avhengighet av kroppsorganene (særlig hode og underliv), med menstruasjonens virkning på kvinnens sensibilitet, og – ikke minst – med de mange *mellomgrader* mellom vanvidd og «villiens Fornuftsmæssige Frihed». Det var dette temaet som Howitz skulle komme til å elaborere i sitt foredrag. På grunnlag av denne samlede medisinske erfaring om alt som har å gjøre med forholdet mellom det fysiologiske og det mentale, konkluderte Sundhedskollegiet med at Anne Marie Lorentzens «forhold» var en virkning av legemlige forhold, og at dette «forhold» var av en slik karakter at drapsforsøket ikke kunne tilregnes henne. Hele handlingen stod, ifølge kollegiet, i motsetning til hennes «blide og fredelige» karakter, og det faktum at hun ikke opplevde noen «indre kamp med samvittigheden» bare styrker hypotesen om at hun var abnorm.

Heller ikke denne erklæringen var nok for en nølende domstol, som formulerte to oppfølgingsspørsmål til kollegiet, nemlig 1) om hvorvidt kollegiet oppfattet menstruasjonens uteblivelse som en nødvendig betingelse for å produsere drapsforsøket og 2) om det var fare for at det samme skulle kunne skje igjen. Spørsmålene berørte altså det somatiske korrelatet til handlingen, og den faren Anne Marie Lorentzen representerte. Til dette svarte kollegiet at de ganske riktig så menstruasjonens uteblivelse som en avgjørende innflytelse, men at de anså det mindre sannsynlig at dette skulle skje igjen, fordi hun nok i framtida vil søke en lege i tide, om hun skulle kjenne at en lignende situasjon skulle oppstå.

Landsover- samt hof- og stadsretten fant på grunnlag av alt dette at Anne Marie ikke skulle dømmes, men settes fri under polititilsyn. Dommen ble bekreftet i Højesteret. Retningslinjene for dette polititilsynet ble lagt ned av kanselliet i samråd med Sundhedskollegiet, i et forbausende detaljert regime for etterkontroll, som hvilte fullt og helt på en tillit til at Anne Marie selv skulle slå alarm dersom hun registrerte signaler om at den utvingelige viljen skulle melde seg igjen: 1) Hun

skulle ved løslatelse fra fengselet høytidelig love at om hun merket noe til symptomer som svimmelhet, melankoli, eller, særlig, om menstruasjonen skulle utebli, så skulle hun straks henvende seg til en autorisert lege i distriktet. 2) Hun skulle gjenta dette løftet for de lokale politimyndigheter der hun satte bopæl, og der også oppgi navnet på en lege som hun ved tilfelle skulle henvende seg til. 3) Denne legen skulle så gjøres bekjent med dommen, og med Sundhedskollegiets uttalelse, doktor Wendts erklæring og dr. Lunds erklæring. Disse dokumentene skulle tjene som rettesnor for legen i behandlingen dersom sykdommen utviklet seg, og sørge for at de rette sikkerhetsforanstaltninger skulle bli truffet. 4) Disse forholdsreglene skulle ikke bekjentgjøres mer enn nødvendig, slik at de ikke ble til hinder for at Anne Marie skulle få mulighet til å skaffe seg et levebrød ved å ta tjeneste hos en familie. 5) Øvrigheten skulle behandle Anne Marie med «beskyttelse og humanitet» slik at Anne Marie oppfattet foranstaltningene som ivaretagelse av sin egen sikkerhet, og slik at hun skulle anse legene som sine foresatte og beskyttere.⁵⁷

Alle opplysningene om Anne Maries små abnormiteter fant veien inn i Højesterets dom i saken. Ingen av dem hadde noen direkte relevans for tilregnelighetsspørsmålet. Men de fikk relevans for den samfunnsmessige reaksjonen. Det domsreferatet vitner om, er først og fremst en sterk vilje fra domstolens side til å følge et medisinsk spor i en forbrytelse der ingen motiv var å se. I hele denne diskursproduksjonen er det aldri snakk om villfarne forestillinger. Det forbløffende med saken er at det ser ut til at det er Anne Maries forklaring som legges til grunn av både leger og dommere (aktor i saken da den gikk for Højesteret påpekte også dette): Hun hadde en fullstendig adekvat forståelse av virkeligheten, men det oppstod en «indre magt» i henne som hun ikke kunne motstå, som drev henne til å drepe. At handlingen i en viss forstand var begått med overlegg strider ikke imot denne konklusjonen, fordi overlegget oppstod sammen med den indre tvangen.

Rettens vurdering, med de sakkyndiges hjelp, var altså at Anne Marie var tilregnelig, men like fullt at hun led av noe. Snarere enn en sykdom som hemmet evnen til å resonere, led hun av en manglende kontroll over egen vilje, og mot slike mennesker, tilregnelige eller ikke, måtte samfunnet beskytte seg.

⁵⁷ Reaksjonsformen er ikke presentert i referatet i Forsete, da spørsmålet ikke var avgjort da referatet gikk i trykken. Derimot er det gjengitt i J. C. W. Wendt: «Geschichte eines kurz dauernden Anfalls von Manie, durch Unterdrückung des Monatsflusses veranlasst», *Zeitschrift für die Staatsarzneikunde*, 1827 (bd. 14), s. 134-164.

Anne Marie og sinnssykemedisinen

Rettens avgjørelse i saken mot Anne Marie Lorentzen ble publisert i tidsskriftet *Forsete*, et tidsskrift som spredte kunnskap om Høyesterets avgjørelser, og dermed ble Anne Marie et juridisk kasus. Domsreferatet fra *Forsete* var grunnlaget for en tekst som noen år senere (1827) ble publisert i det tyske tidsskriftet *Zeitschrift für die Staatsarzneikunde* – tidsskrift for «statsmedisinkunnskap». Tidsskriftet ble redigert av Adolph Henke, som var professor i statsmedisin i Erlangen og hadde et internasjonalt ry som autoritet på rettsmedisin, et ry som skrev seg fra hans *Lehrbuch der gerichtlichen Medizin* fra 1812 og en samling med rettsmedisinske tekster *Abhandlungen aus dem Gebiete der gerichtlichen Medizin*, som kom ut i årene 1815–34.

Vi har allerede sett at en referanse til Henke i Howitz' tekst er det som fører den danske legen over i en diskusjon av Kants «frihedstheori». Professoren i Erlangen stod selv midt i en pennestridd om tilregneligheten i 1820-årene. Allerede i 1816 hadde han berørt spørsmålet i en avhandling, og han kom til å ta spørsmålet opp igjen ved gjentatte anledninger, først i 1822 og så i 1834. Det sentrale spørsmålet i denne striden var hvorvidt det fantes sinnssykdommer der den syke ikke led av noen vrang forestillinger – om affektivet kunne rammes uavhengig av intellektet. En slik tilstand hadde i 1790-årene blitt beskrevet av Ernst Platner, som var professor i Leipzig, under navnet *Amentia occulta*, og i 1800 av Philippe Pinel under navnet *mania sine delirio*.⁵⁸ Av disse var det Pinels beskrivelse som fikk størst utbredelse (vi har sett at også Howitz brukte Pinels betegnelse.) I sin klassiske avhandling *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* (1800) beskrev Pinel noen pasienter ved anstalten Bicêtre i Paris som ikke hadde noen «skade» på forståelsen, men var dominert av et «raseriinstinkt», som om «de affektive fakulteter» var det eneste som var skadet – eller, som han skrev et annet sted: tilfeller av «mani som består utelukkende av en skade i viljen».⁵⁹ Han gav flere eksempler på slike sykdomstilfeller og han kalte dem for mani uten delir, en betegnelse vi har sett at Howitz plukket opp. Lenge før han gjorde det var den imidlertid plukket opp av Johann Christian Reil, som var professor i medisin først i Halle og siden i Berlin, og som krediteres som den første som brukte betegnelsen «psykiatri». Reil mente som Pinel at dette var en reell lidelse, og han vant tilslutning til dette synspunktet fra flere framstående tyske juris-

⁵⁸ Esther Fischer-Homberger: *Medizin vor Gericht. Gerichtsmedizin von der Renaissance bis zur Aufklärung*. Bern, Stuttgart, Wien 1983.

⁵⁹ Philippe Pinel: *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou manie*, Paris 1800, s. 150 og 80.

ter og filosofer, i første rekke Johann Christoph Hoffbauer.⁶⁰ Henke på sin side var skeptisk, og hans artikkel fra 1822 utgjorde en kritikk av hele tanken om en mani uten vrangforestillinger.⁶¹ I neste omgang ble diagnosen forsvart i boklengde, i en bok fra 1827 av Johann Wilhelm Heinrich Conradi, en professor i Göttingen som tidligere hadde ledet en sinnssykeavdeling i Marburg. Og deretter i 1830 av Friedrich Groos, en asyldirektør i Heidelberg (*Die Lehre von der Mania sine delirio*). Disse framstillingene ble imøtegått av Henke i langform i 1834, og hans kritikk var både prinsipiell og empirisk.

I denne konteksten dukket så saken om Anne Marie Lorentzen opp, i en tekst på tysk «meddelt» av overlege Wendt i København, som selv hadde behandlet Anne Marie Lorentzen på hospitalet umiddelbart etter drapsforsøket. Teksten var basert på referatet i Forsete, som det tyske referat følger tett. Men det tyske referatet legger til en beskrivelse av den rettslige reaksjonen, som ikke hadde vært en del av referatet i Forsete. Det inneholder også et kort forord, formodentlig av redaktøren, som priser Sundhedskollegiets «humanen Bedenken» og den fortjenestfulle innflytelse den hadde på retten i dette tilfellet.⁶² I tillegg er referatet utstyrt med en overskrift: «Geschichte eines kurz dauern den Anfalls von Manie, durch Unterdrückung des Monatsflusses veranlasst». Denne overskriften plasserer saken mer entydig som et medisinsk kasus, i det den gir både en medisinsk diagnose (mani) og en somatisk forklaring (mens den opprinnelige teksten i Forsete hadde den juridiske overskriften «Justitien kontra Anne Marie Lorentzen»). Det som presentertes i Henkes tidsskrift var altså et rettsmedisinsk kasus til medisinsk instruksjon og som et forbilde for rettslige myndigheter. Siden det i beskrivelsen ikke redegjøres for noen vrangforestillinger hos Anne Marie, må saken i denne konteksten leses som i alle

⁶⁰ Hoffbauer ga uttrykk for dette i sin *Die Psychologie in ihren Hauptanwendungen auf die Rechtspflege nach den allgemeinen Gesichtspunkten der Gesetzgebung* 1808, ny utgave 1823, fransk oversettelse utførlig annotert av Esquirol og Itard i 1827.

⁶¹ Haack med flere (2010) nevner striden og mener disse tekstene ville vært «worthy of studies in their own right» - men altså uten å selv begi seg inn på den studien (Haack 2010, s. 270). K. Haack, E. Kumbier & S. C. Herpetz: «Illnesses of the will in 'pre-psychiatric' times», *History of Psychiatry*, 21 (3) 2010, s. 261-77. Friedreich bruker imidlertid mye plass på denne disputten i J. B. Friedreich: *Den rettslige Psychologi. Systematisk fremstilt for Læger og Jurister*; Den Reeske Boghandels Forlag: Aalborg 1843 [1832]. Tryde diskuterer også den tyske feiden i Tryde 1867, s. 1-7.

⁶² «In den humanen Bedenken des dänischen Sanitätskollegium ist der Einfluß der verdienstvollen Mitglieder desselben auf die Rechtspflege unverkennbar» Wendt 1827, s. 134.

fall en kandidat til diagnosen *mani uten delir*, og et utgangspunkt for diskusjon om hvorvidt en slik sykdom faktisk finnes.

Publiseringen i Henkes tidsskrift brakte Anne Marie Lorentzen inn i en litteratur der spørsmålet om viljens frihet, og dens eventuelle patologi, var et stridsspørsmål blant leger og jurister. Noen år senere ble saken om Anne Marie Lorentzen offentliggjort på ny, denne gang på fransk, i tobindsverket *De la folie considérée sous ses rapports avec les questions médico-judiciaires*, av den parisiske legen C. H. C. Marc.⁶³ Denne diskusjonen av galskapens rettsmedisinske aspekter inneholder til sammen 229 nummererte kasus i form av kortere eller lengre narrativer. Kasusene, som varierer fra noen linjer til førti sider, er dels hentet fra forfatterens egen erfaring som rettslig sakkyndig, dels fra litteraturen om rettsmedisin og dels fra meddelelser fra kolleger. De er altså hentet fra medisinenes kollektive reservoar av observasjoner og er med i framstillingen for å understreke at dette ikke er nok en spekulativ framstilling, men en framstilling som bygger på «studier av virkeligheten.»⁶⁴ Nummereringen kan vi anta er gjort for å lette kryssreferanser, men også for å lette disse kasusenes sirkulasjon i andre tekster. De utgjør verken illustrasjoner eller framstillingens «datagrunnlag», men snarere garantier for forfatterens genuint realistiske innstilling. Hvert kasus har, i tillegg til et nummer, en beskrivende tittel, som for eksempel «Observasjon 1. Far dømt for å ha drept sin datter med tvilsom mentaltilstand».

Kasus nummer 200 er tilfellet Anne Marie Lorentzen, hentet fra Henkes *Zeitschrift*, nå oversatt til fransk, formodentlig av verkets forfatter (Marc). Kasuset befinner seg i andre binds kapittel åtte, et kapittel som behandler «transitorisk galskap», og det har overskriften «Obs. 200. Monomanie homicide, instinctive, transitoire, de très courte durée, et qui a été due à une suppression des menstrues.» Her er mye informasjon trykket inn i en setning, men det sentrale substantivet er monomani, og denne monomani karakteriseres her som både morderisk, hurtig forbigående og som resultatet av bortfall av menstruasjon. Som i det tyske referatet løftes årsaksforbindelsen til menstruasjonen her fram som vesentlig. Men der det tyske referatet ga Anne Marie diagnosen mani (med spørsmålet om delir stående åpent), får kasuset her diagnosen «mordmonomani». Dette er en diagnose som ikke hadde vært knyttet til Anne Marie før, men det er høyst signifikant at den nå brukes i denne saken.

Vi har sett at også Howitz brukte ordet monomani i avhandlingen *Afsindighed og Tilregnelser*, men uten at det der knyttes til saken om

⁶³ Marc 1840.

⁶⁴ «une étude de la réalité», Marc 1840, bd 1., s. xi (forord)

Anne Marie Lorentzen, og uten dette tillegget *homicide*. Ordet peker mot den parisiske skolen i sinnssykemedisin som startet med Pinel, og som på Howitz' tid hadde Jean-Etienne Dominique Esquirol som sin fremste representant. Pinel er tradisjonelt ansett som grunnleggeren av fransk psykiatri, på grunnlag av at han i 1790-årene overtok ledelsen av de to store hospitalene i Paris, Salpêtrière og Bicêtre. Kort tid etter ble han professor ved Ecole de médecine (vel og merke ikke i psykiatri, som enda ikke hadde noen egen lærestol). Hans fremste elev og etterfølger som sjef ved Salpêtrière var Esquirol, som i 1817 begynte å gi klinisk undervisning ved denne institusjonen, i det som ifølge den amerikanske historikeren Jan Goldstein var den første formelle undervisningen i sinnssykemedisin. Senere ble han hovedmannen bak den sinnssykeloven som ble lov i Frankrike i 1838.⁶⁵ Esquirols undervisning kom også til å trekke til seg studenter fra andre land, som reiste fra universitet til universitet for å lære fra de mest berømte lærerne på kontinentet. Howitz var en slik student, som i tre år, fra 1815 til 1818, var på reise i Tyskland, Sveits, Italia, Frankrike og England.⁶⁶ Om han overvar Esquirols undervisning vet vi ikke, men det virker langt fra utenkelig.

Den skolen som dannet seg rundt Pinel og Esquirol, utmerket seg ved at den hadde en bred klinisk basis i de store parisiske anstaltene. Den kjennetegnes også av et klart uttalt dogme om at avsindigheten alltid hadde et «sete» i kroppen. Dette lokalistiske dogmet knyttet den tidlige sinnssykemedisinen til den samtidige «kliniske medisinen», som også hadde base i det parisiske sykehussystemet.⁶⁷ Et tredje særtrekk ved den parisiske skolen i sinnssykemedisin var et nytt dristig begrep om en avsindighet som ikke rammet fornuften. Dette var Pinels «mani uten delir». Esquirol var først skeptisk til begrepet om en mani uten delir; han mente at det i disse tilfellene var snakk om et delir, eller vrangle forestillinger, men at disse var knyttet til en innsnevret idékrets, en såkalt fikse idé. Han formet merkelappen monomani for å betegne denne tilstanden. Etterhvert gikk imidlertid også Esquirol med på at i noen tilfeller kunne selv denne ene fikse ideen mangle, og man hadde å gjøre med en sinnslidelse som overhodet ikke rammet

⁶⁵ Jan Goldstein: *Console and Classify. The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century* (2nd. ed.). University of Chicago Press, Chicago & London 2001 [1987], s. 122.

⁶⁶ *Dansk biografisk Lexikon* (1. udg.), Oppslagsord: *Howitz, Franz Gotthard*, forfatter: Jul. Petersen.

⁶⁷ Caroline Hannaway og Ann La Berge (red): *Constructing Paris Medicine*. Rodopi, Amsterdam og Atlanta (GA) 1998. For en grundig diskusjon av Esquirol-kretsen, se Goldstein 2001 [1987].

fornuften.⁶⁸ I dette miljøet kom man til å tenke seg at affektlivet kunne være forstyrret uten at fornuften var det.

En av protesjéene til Esquirol var Jean Etienne Georget. Allerede som 25-åring skrev han en avhandling om galskapen (1820), der tesen om at galskapen prinsipielt lot seg lokalisere i kroppen stod sentralt, og der han forsøkte å mobilisere et antall disseksjoner i den mentalmedisinske kunnskapsproduksjonen.⁶⁹ Vi kan se spor av denne lokalismen i Howitz' forslag til definisjon av avindighet. I 1825 og -26, mens Howitzfeiden raste i København, publiserte Georget to tekster om rettsmedisin som tok utgangspunkt i et knippe dagsaktuelle rettstilfeller.

Teksten *Examen médicale des procès criminels* ble først publisert i 1825, samme år som Howitz utga sitt Ultimatum. Den består av en gjennomgang av fem kriminalsaker, etterfulgt av en diskusjon om den frie vilje (*la liberté morale*). Også i den mer systematiske diskusjonen dominerer imidlertid presentasjoner av kasus, og mest plass vier den franske legen til ulike kasus som han mener illustrerer begrepet om en *mordmonomani*, en form for monomani som har som sitt fremste symptom en uimotståelig trang til å drepe. Ikke mindre enn 42 rettstilfeller refererer Georget, som skal overbevise leseren om at det virkelig finnes noe slikt som en mordmonomani. Det ene kasuset følger etter det andre, over 20 trykksider, hentet fra den medisinske litteraturen, fra nære og fjerne kolleger, og i minst ett tilfelle fra egen erfaring. Ikke alle leserne kan ha blitt overbevist, for året etter kom den unge legen med en ny bok, *Discussion médico-legale*, som inneholdt en diskusjon av spørsmålet om hvorvidt de monomane var tilregnelige og hvorvidt det finnes noe slikt som en mordmonomani. Denne diskusjonen følges så opp med en detaljert diskusjon av 11 rettstilfeller, og to år senere (1828) kom ytterligere eksempler, publisert som *Nouvelle discussion sur la folie*.⁷⁰

Vi kan se både likheter og forskjeller mellom Georget's og Howitz' kampanje: Det handler i begge tilfeller om det gamle spørsmålet om den frie vilje, og om at medisinsk kunnskap er relevant for å belyse

⁶⁸ Esquirol skriver i sin *Note sur la monomanie*. «il est entraîné par un instinct aveugle, par une idée, par quelque chose d'indéfinissable qui le pousse à tuer» Her sitert etter Georget 1828 s 47.

⁶⁹ E. J. Georget: *De la folie. Considérations sur cette maladie*, Paris 1820.

⁷⁰ E. J. Georget: *Discussion médico-légale sur la folie ou aliénation mentale, suivie de l'examen du procès criminel d'Henriette Cornier, et de plusieurs autres procès dans lesquels cette maladie a été alléguée comme moyen de défense*, Paris 1826; E. J. Georget: *Nouvelle discussion médico-légale sur la folie ou aliénation mentale, suivie de l'examen de plusieurs procès criminels dans lesquels cette maladie a été alléguée comme moyen de défense*, Paris 1828.

dette spørsmålet. De kan begge leses som forsvar for en medisinsk sakkyndighet i rettspleien. De insisterer begge på at avsindighet/*folie* i siste instans må forstås som symptom på en kroppslig lidelse. De er begge opptatt av sinnssykdommens grenseland. Men når det gjelder måten å framsette saken på, er det en stor kontrast mellom dem. Howitz resonnerer metafysisk, mens Georget prøver å omgå metafysikken ved å legge fram erfaringens frukter. «Vi ønsker ikke å begi oss inn på en metafysisk diskusjon om den frie viljen (*la liberté morale*)», skriver Georget. Og: «Det er ikke mulig å legge fram for mange beviser (*trop de preuves*), når det dreier seg om et så viktig emne». ⁷¹

Det dreier seg altså om mord som har vært utført av mennesker som ikke har noen oppdagbar forstyrrelse på forstanden, men som har vært kjennetegnet av en uimotståelig trang til å drepe. Denne trangten betegner Georget vanligvis som en tilbøyelighet («*penchant*»), men han snakker også om et «instinkt» og om «perversjoner».

Georget ser ut til å ha en strategi for å styre diskusjonen utenfor den metafysiske hengemyren som Howitz i København på nøyaktig samme tid gikk seg fast i. Førstnevnte legger ut som et premiss for sin diskusjon det «alle vet», nemlig at en menneskelig handling er resultatet av en viljesbeslutning, og at en rekke årsaksfaktorer virker på denne viljen. Altså: at handlingen er resultat av ytre årsaker, og indre vilje. Å anlegge et medisinsk perspektiv på den frie viljen innebærer for Georget å konsentrere seg om de faktorene som virker som *årsaker* på det mentale livet.⁷² Disse faktorene, som modifierer eller ødelegger den frie viljen, ramses opp av doktor Georget: avsindighet, feberdelirium, drukkenskap, søvngjengeri, voldsomme lidenskaper og tvingende behov, sinnssvakhet, uvitenhet og fordommer, epilepsi, hypokondri og hysteri, døvstumhet, og til slutt visse tilbøyeligheter hos gravide kvinner.⁷³ Denne lista har sin parallell, som vi har sett, hos Howitz, selv om de to listene ikke er identiske. Den resterende teksten diskuterer disse faktorene, som kan modifieres eller oppheves de kriminelle handlingers «moralske karakter».⁷⁴

De to polemiske tekstene om *la folie* gjorde Georget til en slags uoffisiell talsmann for den skolen som hans lærer Esquirol var den selv-

⁷¹ E. J. Georget: *Examen medical des procès criminels des nommés Léger, Feldtmann, Lecouffe, Jean-Pierre et Papavoine, dans lesquels l'aliénation mentale a été allegué comme moyen de défense, suivi de quelques considérations médico-légales sur la liberté morale*, Paris 1825, s. 67 (min oversettelse).

⁷² Georget 1825, s. 68.

⁷³ Georget 1825, s. 68.

⁷⁴ En skal være oppmerksom på at «moralsk» i denne diskursen alltid står i motsetning til fysisk. Det har altså med det mentale å gjøre, ikke med moral slik vi forstår det i dag.

Fig. 2: Henriette Cornier ble ikke glemt, men figurerte lenge som en berømt «ogresse» (troll), her som illustrasjon i avisen Le Petit Journal illustré, 8.3.1931, s. 5. Foto: Retronews/Bibliothèque nationale de France.

skrevne leder av. Esquirol var brukt som sakkyndig i flere saker, men han ser ut til å ha vært mer forsiktig enn sin elev i sin omgang med begrepet mordmonomani – en form for sinnssykdom som har som sitt fremste uttrykk en uimotståelig trang til å ta liv. Dette var en kontroversiell teori, selv blant Esquirolkretsens medlemmer. Denne kontroversen og denne skolen var bakgrunnen for tobindsverket der vi finner den franske versjonen av saken om Anne Marie Lorentzen.

Det nye sykdomsbegrepet som Georget forsøkte å artikulere, ble i 1826 aktualisert gjennom en rettssak som vakte stor oppmerksomhet i og utenfor Paris. Det var saken mot Henriette Cornier som hadde skåret hodet av et 19-måneders gammelt barn overlatt i hennes varetekt, tilsynelatende uten å ha noe motiv for det.⁷⁵ Hun ble undersøkt på sinnssykeasyl, blant annet av Esquirol, som mente at man muligens hadde å gjøre med et tilfelle av monomani. Flere andre leger ble også benyttet som sakkyndige. Forsvaret engasjerte Charles Chrétien Henri Marc, som strammet til diagnosen i det han erklærte at Henriette Cornier led av «mordmonomani». Ifølge Goldstein var dette første gang denne diagnosen ble brukt i en fransk rett. Henriette ble dømt til livsvarig tvangsarbeid. Saken har flere paralleller til saken om Anne

⁷⁵ Saken er diskutert mange steder i litteraturen, som hos Georget 1826, Marc 1840, og i senere tid av Goldstein 2001 [1987], s 166 ff.

Marie Lorentzen i København: en grusom handling, som er planlagt, men mangler motiv og gjennomføres med kaldt blod.

Marc, den sakkyndige som forsvaret engasjerte i saken mot Henriette Cornier, var identisk med forfatteren av den senere rettsmedisinske avhandlingen om avsindighet, og hans erklæring om Henriette Corniers sinnstilstand finnes gjengitt verbatim i *De la folie*. Han var en særlig kosmopolitisk lege, født i Amsterdam, studerte medisin i Erlangen, Bayern, og kom til Paris i 1795, der han ble medlem av byens helseråd, av det medisinske akademi, og etterhvert også livlege for «borgerkongen» Louis Philippe.⁷⁶ Han var ingen sinnssykelege i den nye innsnevrede forstanden; han hadde ingen stilling ved noe sinnssykeasyl, og han var ingen elev av Esquirol. Goldstein, som har kartlagt det sinnssykemedisinske miljøet i Paris på begynnelsen av 1800-tallet, regner ham ikke som en del av «Esquirol-kretsen». Men på 1790-tallet hadde han vært med å etablere et medisinsk selskap sammen med bl.a. Pinel og på 1810-tallet hadde han vært med å etablere et medisinsk tidskrift sammen med bl.a. Esquirol. Hans virkefelt var det man i Frankrike kalte «hygiène publique», som innbefattet så vel rettsmedisin som sykdomsforebygging i det offentlige rom. Det var i dette arbeidsfeltet også Howitz hørte hjemme. Det kan ikke være noen tvil om at Marc tok på seg å fremme den nye diagnosen monomani for et medisinsk og juridisk publikum. Med sine mange rettslige eksempler mobiliserte Marc Anne Marie Lorentzen som evidens i en strid som både var lokal i Paris og samtidig hadde forgreninger over landegrensene.

Foucault og monomaniens funksjon

Saken om Henriette Cornier har vært analysert av Michel Foucault, i en av hans forelesninger om «de abnorme». Foucault ser saken som paradigmatisk for en type saker som utgjør det «terrenget der psykiatrien kan konstituere seg selv».⁷⁷ Det var gjennom å arbeide med saker som Cornier-saken at rettspsykiatrien kunne bli til. Hverken psykiatrien eller rettspsykiatrien var på dette tidspunktet fullt ut etablerte. Men betingelsene for at de skulle kunne bli det, lå slik Foucault ser det i en bestemt type problematikk. Et tilfelle som Henriette Cornier kunne ikke forstås innenfor de gamle rammene for medisinsk tenkning omkring galskap. Det var umulig å avdekke noen vrang ideer bak hennes handlinger. Hun representerer en naken form av en vilje til mord, uten motiv. Slik konstituerte hun et problem å håndtere for rettsmedi-

⁷⁶ A. Jubinal: *Notice biographique sur le docteur Charles-Chrétien-Henri Marc*, Paris 1865.

⁷⁷ Michel Foucault: *Les Anormaux. Cours au Collège de France. 1974 – 1975*, Gallimard Le seuil, Paris 1999, s. 104 (min oversettelse).

sinen og for retten. For begge disse instansene var det av avgjørende betydning å klare å forstå den uforståelige forbrytelsen.

I disse forelesningene tegner Foucault en kontrast mellom et «gammelt regime» og et nytt regime i strafferettspleien. En intellektualistisk forståelse av galskap (*folie*) eller avsindighet var en hjørnestein i det gamle regimet: en tilregnelig handling forutsatte at den handlende hadde en adekvat forståelse. De nye lovsamlingene som kom på 1800-tallet, og blant dem kan vi regne både den franske fra 1810 og den danske fra 1866, ses av Foucault som et slags forsinket uttrykk for dette «gamle regimet». Ingen av dem sa noe nytt når de sa at handlinger begått av avsindige var straffrie. De opererte med et skarpt skille mellom tilregnelig og utilregnelig, et skille som tilhører et gammelt regime. De ble utformet uten bevissthet om at et nytt regime allerede var implementert i strafferettspleien, i strafferettens praktiske analyttikk, om ikke i lovens bokstav. Dette nye regimet hadde ikke rom for noen skarp grense mellom tilregnelig og utilregnelig, fordi dets interesse var rettet mot handlingens rasjonale. Og handlingens rasjonale ble forstått som identisk med den handlendes motiv. Stilt overfor en handling uten rasjonalitet, eller en handlende uten motiv, ble dette regimet handlingslammet. Det hadde da behov for en rettsmedisin som kunne hjelpe regimet til å tilskrive handlingen en alternativ rasjonalitet. Rettspsykiatrien og den rettspsykiatriske diskursen ble til for å fylle dette behovet.

Howitz passer godt inn i det bildet som Foucault tegner av rettspsykiatriens oppkomst. Han er allerede kritisk til det skarpe skillet mellom tilregnelig og utilregnelig som enda ikke er nedfelt i en egen paragraf i straffeloven. Men det var retten som i første rekke hadde bedt ham om hjelp med en kriminell handling som først og fremst karakteriseres av en mangel på motiv. Hans intervensjon var fra starten en hjelp til en rett som var i villrede når den ble stilt overfor en kriminell handling uten motiv. Rettens perpleksitet konstituerte det mulighetsrommet som rettspsykiatrien forsiktig kunne ta form i.

Konklusjon

Howitz skrev sin avhandling for å informere og for å invitere til debatt. Men den debatten han fikk var en annen enn den han hadde ønsket seg. Dermed kan vi si at Howitzfeidens historie er historien om en avsporing, og mitt hovedanliggende i denne artikkelen har vært å forstå denne avsporingen. Jeg har forsøkt å vise at Howitz' tekst vaker mellom spørsmålet om de avsindiges tilregnelighet, som allerede i 1820-årene var et gammelt spørsmål, og spørsmålet om den strafferettslige håndteringen av de forbryterne som ikke var tilregnelige, men heller ikke kunne anses som normale, som var et nytt spørsmål

for strafferetten i 1820-årene. Denne siste kategorien abnorme forbrytere stod sentralt i samtidas medisinske diskusjon i Tyskland og i Frankrike, om eksistensen eller ikke-eksistensen av en type forbrytere som handlet uten motiv, som ikke var syke på forstanden, men var ofre for en instinktiv drift eller en «indre magt» som de ikke kunne kve – de såkalt mordmonomane.

Anne Marie Lorentzen framstod som et rendyrket eksempel på en slik forbryter (bortsatt fra at hun tilfeldigvis ikke lyktes med sitt forsett): Hun var abnorm, men ikke avsindig. Hennes sak var grunnlaget for Howitz' refleksjoner om avsindighet og tilregnelighet, og saken fikk endatil et internasjonalt publikum da hun ble satt i sirkulasjon som bevis på mordmonomaniens eksistens. Tjenestejenta Anne Marie i København ble slik en sak som inngikk i etableringen av en europeisk rettspsykiatrisk diskurs.

Men i debatten i København var Anne Marie usynlig. Det at den opprinnelige rettssaken forsvant ut av bildet, blir i mitt perspektiv historisk signifikant. Forsvinningen er et resultat av Howitz' valg om å ramme inn feiden som en feide om filosofi. Verken han eller motstanderne var i stand til å se tilfellet Anne Marie Lorentzen som en sak om et nytt strafferettslig regime som brøt igjennom, et regime der sinnssykemedisinen skulle komme til å få en sentral plass.

SUMMARY

An interior force. The Howitz dispute and the emergence of psychiatry

In 1821, an 18-year-old servant girl in Copenhagen attempted to murder her sleeping mistress with her bare hands. In the ensuing trial, the court invited a number of medical doctors to investigate her sanity. None of them found that she was legally insane, but they all found her to be abnormal, indicating that this abnormality should have some repercussions on the legal decision about her. As a result of these medical and legal deliberations, the girl was submitted to some sort of improvised medical surveillance regime in lieu of the usual punishment. The case subsequently triggered what has been known in Danish historiography as ‘the Howitz dispute’, or the ‘free will debate’, in which medical professor Franz Howitz challenged the anthropology of the Danish legal establishment. The dispute is well known and often discussed, but the present author argues that two crucial factors inhibit our understanding of it: details of the case that preceded it (the servant) and the medical debate that was simultaneously taking place in other countries. The article situates the dispute’s central text in a legal context, by way of the trial of the servant girl, and in a medical context, by way of the German–French dispute on homicidal monomania.

By taking these two factors into consideration, we can more easily see that the matter of dispute, at least for Howitz, was not whether the insane should be punished or not, but whether questions of responsibility should be the central focus of encounters between medical experts and courts of law.